

SLOVENSKÉ *KAPUTAN* – ZVLÁŠTNÝ TURCIZMUS

MAREK STACHOWSKI

Instytut Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński,
Kraków, PolskaSTACHOWSKI, Marek: Slovak *kaputan* – an unusual Turkish loanword. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 241–244.

Abstract: The Slovak 1786 notation of the Turkish term *kaputanbaša* represents one of the relatively rare direct borrowings from Turkish into Slovak. The first component, *kaputan* ‘captain’, is particularly noteworthy, as it appears to be absent from Ottoman sources, even though a *-put-* variant should be anticipated in the evolutionary chain from Turkish **kapitan* to *kapudan*. Previous studies on this Slovak attestation (Stachowski 2020; 2021) proposed only a single borrowing channel; here, two additional possibilities are introduced. Although a definitive explanation remains elusive, the significance of this Slovak record is undeniable. Additionally, the second component, *baša* ‘pasha’, is examined, given the variations in its etymological treatment by different scholars.

Keywords: Slovak language, Turkish language, etymology, loanwords, language contact

V r. 2020 som uverejnil neveľký článok o tureckých výrazoch v slovenskom jazyku (Stachowski 2020), v ktorom som sa predovšetkým pokúsil ukázať, že turcizmy v zmysle výrazov prevzatých bezprostredne z turečtiny sú v slovenčine nepočetné, pričom väčšina turcizmov bola sprostredkovaná maďarčinou. V takomto kontexte môže byť osobitne zaujímavý a cenný slovenský výraz *kaputanbaša*, doložený r. 1786 (Rocchi 1999, s. 141), ktorý v takejto hláskovej forme (*-ut-*), pokiaľ sa zdá, nie je známy z tureckých textov, hoci toto *-ut-* by bolo možné niekde očakávať. Informácie o slove *kaputanbaša*, ktoré som uviedol v zmienenom článku, sa ocitli ako by na okraji hlavného textu, skryté v poznámke, a preto mohli ľahko uniknúť pozornosti čitateľa orientujúceho sa v otázkach etymológie.

O slove *kaputan* (segment *baša* je tu menej podstatný) som inak mal v úmysle hovoriť už rok predtým, a to na konferencii *Słowianie a Imperium Osmańskie* (Nowy Sącz 2019), avšak hlavné motívy môjho referátu *Komu są potrzebne słowiańskie turcyzmy?* zabrali toľko času, že *kaputana* som musel úplne vynechať. Keď som však pripravoval text príspevku do tlače, zaradil som doň aj časť neprezentovanú na konferencii (porov. Stachowski 2021, s. 73–74).

Spolu som teda venoval tomuto slovu určitý priestor v dvoch publikáciách (Stachowski 2020; 2021) – raz stručne po anglicky a raz síce dlhšie po poľsky, avšak v dosť ťažko dostupnom konferenčnom zborníku, pričom obidva moje články majú

názvy, ktoré neobsahujú slovo *kaputan(baša)*. Aby čitateľ siahol po niektorom z nich, musí poznať ich obsah. Bolo mi ľúto, že v takej situácii najzriedkavejšie vezmú do rúk spomenuté texty práve tí, ktorých môžu najviac zaujímať – slovenskí slovákisti a slavisti.

Preto som dlho neváhal, keď mi editor tohto čísla *Jazykovedného časopisu* navrhol napísať nový článok o slove *kaputanbaša*, ktorý on preloží do slovenčiny. Bolo to naozaj najlepšie riešenie (súčasná verzia nie je len mechanickým prekladom niektorého zo starších článkov; uskutočnil som tu rad úprav a namiesto jednej schémy predkladám tri – vďaka tomu je terajšia verzia aktuálnejšia než ktorákoľvek predchádzajúca). Za tento nápad vyslovujem editorovi svoje úprimné poďakovanie.

* * * * *

Začnem druhou časťou zmienenej zloženého výrazu.

Slovo *baša*, známe z rôznych európskych jazykov, spôsobovalo turkológom mnoho starostí, pretože presne v takejto forme sa v turečtine neobjavuje. Preto sa konštatovalo, že ide o výsledok kontaminácie slov *paša* ‘paša, t. j. generál alebo vysoký civilný hodnosťár’ a *başı* ‘jeho/ich vodca, veliteľ’ (časté v terminológii súvisiacej s administratívno-vojenskou sférou a panovníckym dvorom, napr. v *harami başı* ‘vodca zbojníkov’ < *harami* ‘zbojník, lúpežník’; *ases başı* ‘veliteľ nočnej stráže’ < *ases* ‘nočný strážnik’). Možná je však aj iná interpretácia, vychádzajúca z tureckej historickej fonetiky. Podobne ako v iných oghuzských jazykoch, turecké záverové spoluhlásky nadobúdali na začiatku slova znelosť (tento proces sa zavŕšil viac-menej v 14.–15. stor.; porov. Doerfer 1975–76, s. 121). Spoluhláska *b-* v domácich výrazoch však bola znelá už od čias prajazyka (v turkickom prajazyku existovalo len **b-*, neexistovalo tu **p-*), preto vyššie zmieneny proces zachytil iba **t-* (> *d-*) a **k-* (> *g-*), ako aj už existujúce cudzie výrazy, ktoré boli prevzaté do turečtiny s *p-*. Do tejto poslednej skupiny patrilo slovo *padişah* ‘padişah, sultán’ (< perz.), z ktorého vzniklo **padişa* a ďalej **badşa*. Keďže trojslabičné výrazy, ktorých stredná slabika obsahuje vysokú samohlásku, podliehajú synkope, v ďalšom štádiu vznikli regulárne formy **padşa* [-tš-] a **badşa* [-tš-]. V obidvoch bola spoluhlásková skupina uprostred slova zjednodušená na *paşa*, resp. *başa*. Obidve formy boli prevzaté do rôznych európskych jazykov. V samotnej turečtine sa však v koncovej fáze procesu sonorizácie prejavila tendencia, ktorá bola v určitom stupni protikladná vo vzťahu k pôvodnému pravidlu, a to tendencia k strate znelosti v prípade znelých spoluhlások na začiatku slova, pokiaľ sa v ďalšej slabike nachádzala neznelá spoluhláska (Doerfer loco cit.). V dôsledku toho sa *başa* (< **badşa* [-tš-]) zmenilo na *paşa* a už sa ničím neodlišovalo od *paşa* < **padşa* [-tš-]. Forma *başa* sa zachovala výlučne v európskych jazykoch.

V súvislosti so slovenským dokladom, ktorý uviedol Luciano Rocchi, je potrebné konštatovať, že tento bádateľ sa opieral o čítanie navrhnuté autormi Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ 2, s. 28), t. j. „*kaputanbaša* [-pa-]“ (nie je celkom jasné, ako treba rozumieť tomuto [-pa-]), zatiaľ čo zdroj dokladu (t. j. *Staré*

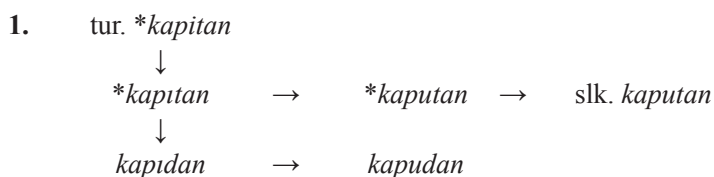
noviny literního umění za rok 1786) obsahuje zápis <kaputhanpassa> (s významom ‘Grossadmiral’), ktorý je potrebné čítať ako *kaputanpaša*. Preto sa diskusia o spoluhláske *b-* na začiatku tureckých slov tohto zápisu vlastne vôbec netýka. Nie je však celkom zbytočná, keďže o dva roky neskôr sa toto slovo objavuje v inom diele autora pochádzajúceho zo slovenského prostredia, konkrétne u Korabinského (1788, s. 63) ako <Kaputan-Bascha> *kaputan başa* ‘Grossadmiral’.

Druhý z výrazov, ktoré nás tu zaujímajú, pochádza z tal. *capitano* a to ďalej z lat. *capitānus* ‘vodca’. Talianska forma *capitano* stratila v turečtine *-o*, čo neprekvapuje, keďže odstraňovanie gramatických koncoviek je pri preberaní slov častým javom. Vtedy by sme očakávali turecký reflex **kapitan*, z ktorého by v dôsledku vokalickej harmónie vzniklo **kaputan*. Rozlišovanie samohlások *i* a *ı* je v grafických systémoch západoeurópskych jazykov vlastne nemožné, našťastie však máme k dispozícii zápis *kapydan* (popri *kapudan*) v slovníku poľskojazyčného autora F. Meninského (sic! nie „-ńs-“; Meninski 1680, s. 3620).

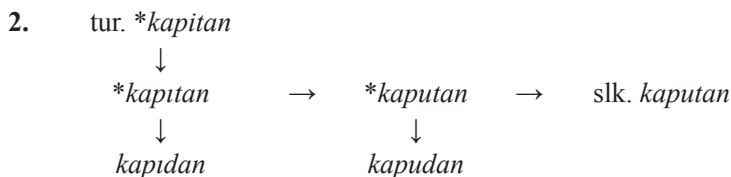
Dnes ten výraz znie v turečtine *kaptan* (< **kapitan* – nota bene, ide o ďalší príklad synkopy v trojslabičnom slove), v osmanskom období mal formu *kapudan*. Jednoduché chronologické porovnanie nám naznačuje nasledujúcu evolúciu: tal. *capitano* > tur. **kapitan* > *kapudan* > *kaptan*, kde *-pit-* > *-pud-* > *-pt-* vyzerá ako zmena trochu neštandardná a nie celkom zodpovedajúca očakávanému vývinu.

Vývin na tureckej pôde mohol prebiehať v dvoch smeroch. Jeden z nich je takýto: tur. **kapitan* > **kapitan* > *kapidan* (Meninski) > *kapudan* (ibid.); porov. schému č. 1. Labializácia samohlásky pod vplyvom *-p-* je ľahko zrozumiteľná.

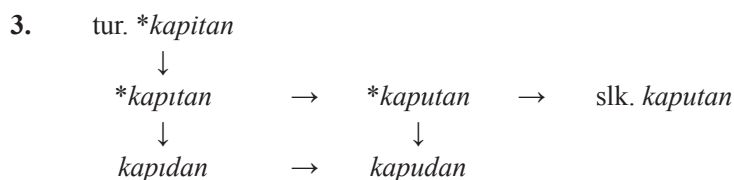
Avšak vzhľadom na doloženosť formy *kaputan* v slovenskom jazyku môže celkový obraz nadobudnúť trojakú formu:

alebo:

alebo nakoniec:

V štúdií z r. 2021 som prezentoval iba schému, ktorú tu uvádzam ako schému č. 1. Teraz, uvažujúc s odstupom niekoľkých rokov o svojom vtedajšom riešení, doplnil som ho, ako vidno, o možnosti č. 2 a 3, pričom nevidím argumenty, na základe ktorých by sa dalo rozhodnúť, ktorý z týchto troch variantov je najbližší skutočnosti. Určite však nie je potrebné, ba ani reálne predpokladať pre slk. *kaputan* a *kaputanpaša* sprostredkujúce články v podobe maď. *kapitány*, resp. staršieho maď. *kapitánbasa*. Naproti tomu je zrejmé, že jednoduchý vývin na pôde turečtiny (**kapitan* > **kapitan* > *kapıdan* > *kapudan*) sa značne skomplikoval, keď si slovenský doklad (*kaputan*) vynútil postulovanie vedľajšej vývinovej línie s tur. **kaputan*.

Je to naozaj zvláštna situácia, akú by bolo ťažko očakávať vzhľadom na relatívne skromný a, ako by sa zdalo, jasný inventár slovenských turcizmov.

Skratky jazykov

lat. – latinský, maď. – maďarský, perz. – perzský, slk. – slovenský, tal. – taliansky, tur. – turecký

Literatúra

DOERFER, Gerhard (1975–76): Das Vorosmanische (Die Entwicklung der oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled). In: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, roč. 23–24, s. 81–132.

HSSJ 2 – MAJTÁN, Milan a kol. (1992): *Historický slovník slovenského jazyka*. Zv. 2. Bratislava: Veda. 615 s.

KORABINSKY, Johann Matthias (1788): *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs*. Preßburg: [propriis sumptibus].

MENINSKI, Franciscus à Mesgnien (1680): *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae-Arabicae-Persicae...* Viennæ: [propriis sumptibus].

ROCCHI, Luciano (1999): *Hungarian loanwords in the Slovak language*. Vol. 1 (A–K). Trieste: Scuola superiore di lingue moderne per interpreti e traduttori. 192 s.

STACHOWSKI, Marek (2020): Slavic languages in contact. 4: Turkic in Slovak – A short note. In: *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, roč. 137, s. 199–203.

STACHOWSKI, Marek (2021): Komu są potrzebne słowiańskie turcyzmy? In: M. Dyras – K. Stachowski – J. Stradomski (eds.): *Slowianie a Imperium Osmańskie. Konflikty, koegzystencje, dziedzictwo*. (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. 18.) Kraków: Scriptum, s. 63–77.

Z poľského originálu preložil Ľubor Králik